

27. Araf, 7/46.
28. Tafiyru al-Jalalayn, 199.
29. Yunus, 10/64.
30. Tafiyru al-Jalalayn, 276.
31. Semra Emanet, A Comparison of Al-Waziz of Wahi and Jalalayn Tafsir, T.J. Sakarya University Institute of Social Studies, Master's Thesis (2019), 30.
32. Yunus, 10/92.
33. Tafiyru al-Jalalayn, 280.
34. Nakhl, 16/88.
35. Tafiyru al-Jalalayn, 358

УДК 93

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (2)-127-132

Тажибай кызы Жайнагүл

Кыргыз түрк Манас университети, магистрант

Тажибай кызы Жайнагүл

Кыргызско-Турецкий университет Манас, магистрантка

Zhaynagul Tazhibai kyzy

Kyrgyz-Turkish University of Manas, undergraduate

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МЕКТЕП-МЕДРЕСЕЛЕР
(XIX-XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНА ЧЕЙИН)
ШКОЛЫ И МЕДРЕСЕ В КЫРГЫЗСТАНЕ (XIX- НАЧАЛО XX В.)
SCHOOL AND MADRASSAS IN KYRGYZSTAN
(XIX- BEGINNING OF THE XX CENTURY)**

Аннотация: Баарыбызга белгилүү болгондой XIX к. жана XX к. башы Кыргызстандын тарыхында олуттуу өзгөрүүлөр менен коштолгон. Дал ушул мезгилде Орус падышачылыгы Кыргызстанды эле эмес акырындап бүткүл Орто Азияны басып алган. Башка өлкөнүн колониясына айлануусу менен кыргыздардын коомдук, саясий, социалдык, экономикалык жашоосу болуп көрбөгөндөй өзгөргөн. Падышачылык орустарды көчүрүп келүү, жер реформасы, шайлоо ж.б. реформаларды жүргүзгөн. Мунун натыйжалары ар кандай каршылыктар жана көтөрүлүштөр менен коштолгон. Ушундай бир учурда кыргыздарда билим берүү, кат сабат таануу, жазуу жана мектеп-медреселер бар беле, бар болсо кандай абалда эле? Кыргыз коому канчалык деңгээлде билимдүү, канчалык деңгээлде билимге, жазууга маани беришкен жана коомдо мектеп-медреселердин орду кандай болгон. Макалада XIX к. жана XX к. башында ачылган мектеп-медреселер андагы билим берүү жана мектеп-медреселерден билим алгандардын коомдогу орду тууралуу баяндап берүүгө аракет жасалат.

Аннотация: Как известно, XIX и начало XX века ознаменовались значительными изменениями в истории Кыргызстана. Именно в этот период Российская империя постепенно завоевала не только Кыргызстан, но и всю Среднюю Азию. Будучи колонией другой страны, социальная, политическая, культурная и экономическая жизнь кыргызского народа изменилась как никогда. В империи проводились реформы как, переселение русских,

земельная реформа, выборы и другие реформы. Результаты этого сопровождались различными протестами и восстаниями. Были ли в то время у кыргызов образование, грамотность, письменность, школа и медресе, и если да, то как это было? Каким был уровень образования в кыргызском обществе, важность образования и письменности, роль медресе в обществе. В статье пытаются описать образование XIX- начало XX века и первоначальные открытые школы и медресе, уровень образования и место учеников медресе в обществе.

Abstract: As we all know, the XIX and early XX centuries were marked by significant changes in the history of Kyrgyzstan. It was during this period that the Russian Empire gradually conquered not only Kyrgyzstan but the whole of Central Asia. Being a colony of another country, the social, political, social and economic life of the Kyrgyz people has changed like never before. The empire carried out Russian resettlement, land reform, elections, and other reforms. The results of this were accompanied by various protests and uprisings. At that time, did the Kyrgyz have education, literacy, writing and madrassas, and if so, what was the situation? The level of education in Kyrgyz society, the importance of education and writing, and the role of madrassas in society. The article tries to describe the education of the XIX- beginning of the XX century and the first open schools and madrasas, the level of education and the place of students of madrassas in society.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, мектеп, медресе, агартуучулук, билим берүү, вакф.

Ключевые слова: Кыргызстан, школы, медресе, просвещение, образование, вакуф.

Key words: Kyrgyzstan, schools, madrassas, enlightenment, education, vaqf.

Мектеп жана медреселер тууралуу алгачкы тарыхый маалыматтар VIII кылымга таандык. В. В. Бартольддун берген маалыматы боюнча мусулмандар исламды кабыл алгандан тартып 2 типтүү мектептер белгилүү болгон. Алар: мектеп-башталгыч окуу жайы, медресе- жогорку диний мектеп [1, 9-б.]. Ислам дини келээри менен мектеп жана медреселер пайда болгон. Куранда да эң алгачкы аят “Оку” деп түшкөндүктөн окууга, билим алууга өзгөчө маани берилген. Ислам динин алып келген пайгамбар Мухаммад (саллаллааху алейхи вассалам) өзүнүн сахабалары менен Меккеден куулуп Мединага барганда эң алгач мечит курушуп, анын жанында балдарга билим берүүчү, окутуучу жай ачылат. Ошондон баштап кайсы жерге ислам дини жайылса, ал жерде билим берүү жайлары б.а. мектеп-медреселер ачыла баштаган. Инсандарды билим алууга, өнүгүүгө, сабаттуулукка, агартууга караңгылыктан жарыкка чыгарууга түрткөн булислам болгон. Дүйшө Айтмамбетов “Дореволюционные школы в Киргизии” аттуу эмгегинде Ислам дини Аравиядан чыгышка жана батышка тарашы менен мектеп-медреселер да чыгыштан батышка чейин жайылды деп жазат. Мароккодон Кытайга чейин бир системадагы окуу жайлар болгондугун белгилейт. Алжирдеги же Константинопольдогу же Бруссадагы мечитке барсаң ичинде жалпы бир картинаны көрөсүң деп белгилеген. Мечиттердин ичинде медреселер болгондугун айттык. Ошондой медреселердин бири X кылымдагы Каир шаарындагы Азхар мечитинин медресеси. Ал бүгүнкү күнгө чейин уланып, университетке айланган. Азыркы учурда көпчүлүк арзуу кылган, баалаган жогорку окуу жайы болуп эсептелинет. Ушундай эле окуу жай Каабада (Меккеде) да бар. Медресе арапча сөз болуп, мааниси жагынан окуу жай дегенди түшүндүрөт. Түркстан крайында алгачкы медреселер XV кылымга таандык болуп, алар Ташкент, Кокон жана Самарканд шаарларында болгон. Ал эми медреселердин көпчүлүк бөлүгү XIX кылымда пайда болгон [3, 2-б.]. Мектеп жана медреселер албетте отурукташкан калктын арасында болгон. Ал эми көчмөн кыргыздар болсо, көбүнчө боз үйлөрдө окутушкан. Изилденип жаткан доордо да кыздар үчүн атайын мектептер болгон. Мектептерге башында

б.а. Кокон хандыгы мезгилинде өзбек мугалимдер келет эле, кийинчерээк татарлардан да келип баштаган. Россиялык бир окумуштуу бул учурду төмөндөгүдөй баяндайт: “ Исламды жаюу, билим берүүнү таратуу бир гана отурукташкан калктын арасында эмес, көчмөн калктар жашаган жерлерде т.а. кыргыздардын, казактардын, түркмөндөрдүн байырлаган жерлерине чейин жайылтылган. Көчмөндөрдүн арасында чатыр, боз үй мектептери ачылган. Муну менен бирге мектептердин саны аябай көп болгон. Казак стептеринде диний пропагандалардын жайылуусунда татар молдолордун иш аракеттери олуттуу орунду ээлеген [2, 175-б.]. Ушунчалык оор шарттарга карабастан кыргыз элинин билим берүү жаатына маани бериши жана аны иш жүзүндө аткаруусу сыймыктана турган көрүнүш. Айрыкча ата-энелер балдарын окутуу үчүн жана өз салымын кошуу үчүн апта сайын төртүнчү күнү “бейшембилик” деп мугалимге чын көңүлдөн чыккан ар түрдүү белектерди берүүсү абдан сонун окуялар болуп саналат. А. М. Тургунбаева өзүнүн эмгегинде төмөндөгүдөй жазат: “М. Геер “Путешествие в Туркестан” аттуу эмгегинде мындай деп жазат: “ алгачкы билим мектептерде берилет эле. Мектептер көбүнчө мечиттеридин ичинде жайгашкан. Мектеп мугалимдери имам же азанчы болот. Мугалимдердин эмгек акылары ар бейшемби күндөрү “бейшембилик” деп аталган ата-энелердин белектеринен жыйналат. Акы катары ун, күрүч, эт, туз ж.б.у.с. азыктар менен берилет. Мектептин бүтүрүүчүлөрү мугалимдеринен белек катары “селде” алган” [9, 6-б.]. Демек карапайым калктын билим берүү жаатында көргөзгөн колдоосу алардын билимге маани бергендигин билдирип турат. Кокондуктардын таасири астында жана Ферганага жакын жайгашкан Кыргызстандын түштүк аймагында ислам дини түндүк жактарга караганда кеңири таркаган. Мисалы, Ош жана Өзгөн шаарларында мечит, медреселер салынып, алардын саны кыйла көбөйгөн. Себеби, кыргыздарды ислам динине тартууда мусулмандардын аталган сыйынуучу жана окуу жайларынын ролу өтө чоң болгон. XVIII кылымдын аягында же 1883-жылы Ош шаарында жана Ош уездинде 86 мектепте 939 бала окуган. Алардын саны кийинчерээк бир топко көбөйгөн. Мисалы, 1908-жылы – 172, 1914-жылы 229 мектепте 3170 окуучу окуган. Кыргызстандын түштүгүнө салыштырмалуу түндүк жактарда мусулман мектептери анчалык өнүгүүгө жеткен эмес. Мисалы, 1880-жылы Прежевальск уездинде болгону 4 мектеп болуп, анда 111 бала билим алса, алардын саны 1908-жылы 14 мектеп жана 500 балага чейин өскөн. Пишпек уездинде болсо 1908-жылы 14 мектепте 715 бала билим алган [5, 488-489-б.]. Кыргызстандын аймагында жогорку окуу жайы болгон медреселердин мектептей өнүгүүгө жетпегендиги айтылат. Мунун себеби катары “кыргызстандын тарыхы” аттуу үч томдуктун экинчи томунда ислам дининин кыргыздардын арасында начар тараганынан улам экендигин белгилейт. Бирок бул пикирди Кыргызстандын бүткүл аймагына карата айтылуусуна толук кошула албайм. Анткени, ооба Кыргызстандын түндүк аймагында дайыма көчмөнчүлүк жашоо турмушу басымдуулук кылгандыгы үчүн туруктуулук болгон эмес. А бирок, түштүк аймакта отурукташ жашоо басымдуулук кылып, дыйканчылык менен алектенишкендиктен туруктуу мектеп, медреселер, ибадат кылынуучу жайлардын таасири астында ислам дини кыйла жакшы деңгээлде сиңген. Мындан сырткары динди катуу карманган башка улуттагы мусулмандар менен жуурулушуп жашагандыктан исламдын таасири күчтүү болгон. Үч жыл аралыгында 1890-ж. 1-июнунан тартып 1893-жылдын 1-июнуна чейин Түркстан аймагынын медреселеринин саны такталган. Андагы отчет боюнча Самарканд областында 65 медресе болгон. Аларда 85 мударрис, 1854 молдо (окуучулар) болгон. Бул медреселердин вакфтык мүлктөрү 1895-жылы – 3528 теше жери, 254 дүкөнү, дүкөндөрдүн алдында жеке адамдар тарабынан курулган жайлар, 9 кербен сарайлары, алардын алдында курулган 4 жай, 6 тегирмени бар эле [4, 61-б.].

1892-ж. маалымат боюнча, Кыргызстанда 7 эле медресе болсо, анын 5- Ош шаарында жайгашкан. Ал медреселер Кокон хандыгынын убагында жана Кокон хандыгынын уруксаты, колдоосу менен курулган. Айталык, жаңы медреселер 1800-ж. Оштун жанына, 1826-ж. Жаңы Ноокатта, 1826-ж. жана 1850-жж. Ошто, 1841-ж. Эски Ноокатта, 1855-ж. Исфанада, 1860-ж. Сузакта, 1862-ж. Кара-Сууда ачылган. 1882-жылы ушул аталган медреселердин көпчүлүгү иштеп турган. Алардын ичинде Ош шаарындагы Иса, Алымбек даткалардын, Калмырзанын медреселери болгон [5, 489-б.]. Чоң медреселердин катарына кирген Алымбек Датканын медресесидарсканадан, ханакадан жана талембелер жашоочу 28 бөлмөдөн турган. Бул медресенин вакф-авлодуна- 10 миң танап иштетилүүчү жер, бир нече соода түйүнү жана тегирмен да кирген. Мында 1880-жылы 75 окуучу окуган. Медресенин башчысы датканын уулу Баатырбек болгон. Бул мусулман окуу жайы 1917-1918-жж. чейин иштеп, 70 жылдын ичинде жүздөгөн билимдүү балдарды тарбиялап чыгарган. Медреседе бардар байлардан башка кедей-кембагалдардын 120 баласы билим алган. Алардын бардыгына Алымбек датка көзү тирүүсүндө кайрымдуулук кылып кийимкече, тамак-аш, акча-тыйын жана жатаканадан өксүтпөй жабдып турган. Дарс окуучу дамбылда –мугалимдер дагы алыскы Бухара, Самарканд, Хивадан чакыртылган. Ошондой белгилүү аалымдардын бири Хаджимат- аалым Ак Медресенин алгачкы башкы мударриси болгон. Окуучуларга диний мүнөздөгү билим бергенине карабастан Алымбек датка негиздеген бул медресе аймакта билимдүү адамдардын көбөйүшүнө, коңшулаш өлкөлөр, элдер менен маданий алака-байланыштарынын кеңейишине өбөлгө түздү [7, 371-б.]. Түркстандагы бардык медреселердин окууга кабыл алуунун шарты, андагы окуу программалары, окуу китептери, окутуу усулу негизинен окшош болгон. Мектеп менен медресенин айырмасы, мектептерде арап тилиндеги Куранды, фарс, түрк тилиндеги эмгектерди туура окууну үйрөнүшкөн. Ал эми медреседе окуу китептеринин бир аз бөлүгү эле фарсча болуп, негизги бөлүк китептер арапча болгон. Мектепте мугалимдер балдарга медреседегидей талаптарды койгон эмес. Талембелер мектептен арап тамгаларын жатташкан, туура окуганды, туура жазганды, Куран аяттарын (сүйлөмдөрдү) туура жаттаганды үйрөнүшкөн. Мударристер ушул нерселерге көңүл бурушкан. Медреседе болсо, мударристер окуучулардан арапча китептерди кеңейтип окуу менен бирге Курандан жаттаган аяттарды которууну жана маани-маңызын түшүнүп, чечмелеп берүүнү талап кылган. Кыргыз мектептеринде татар, өзбек жана кыргыз молдолору эмгектенген. Молдолор мусулман элдери арасында саякат жүргүзүү менен балдарды тарбиялаган. Окутуу тили жана китептери бир болгондуктан, билим берүүдө кандайдыр бир кыйынчылык болгон эмес. Кээ бир учурларда мугалимдер үй-бүлөлөрү менен келип, мектеп катарында колдонулган чатырларда калып, балдарды тарбиялаган [9, 64-б.]. Молдолор, б.а окуучулар медреседе 3-5 жыл аралыгында арап тилин окуп үйрөнүшүп, шариат боюнча мусулман укугун жергиликтүү элдин тилинде окушкан. Мунун менен катар эле перс тилин жана адабиятын да окушкан. Медреселерде окуу жылы октябрда башталып, апрел айында аяктаган. Окуу ишемби күнү башталып, бейшемби күнгө чейин уланган. Алардын эс алуусу дайыма жума күнү болгон. Анткени мусулмандарда жума күн майрам болуп саналат. Мындан сырткары рамазан айында да окушкан эмес. Орозо айт жана курбан айт майрамдарында да каникул болгон. Бул учурда балдар өз алдынча окуу менен алек болушкан. Мүмкүнчүлүгү болгондор атайын мугалим жалдап окушкан. Ал эми кедей окуучулар болсо, иштеп акча тапканы аракет жасашкан. Медресенин окуучулары 3 топко бөлүнүшкөн. Алар; кичине (адна), орто (аусат) жана чоң (ала). Кичине группадагы окуучулар Акаид китебине түшкөнгө чейин, ортоңку группадагылар Мулла-жалал китебине чейин,

ушуларды окуп бүткөндөн кийин чоң гурашпага өтүшкөн. Ар бир бөлүк үчүн атайын мөөнөт болгон эмес. Негизи бир группаны 3-4 жылда бүтүрүшкөн. Бирок кээде бир окуучу кичине группада 8-10 жыл окуганы да катталган. Демек бул жерде ар бир окуучунун жөндөмдүүлүгүнө каралган. Эгер окуучу өтө зирек, жөндөмдүү жана аракетчил болуп өзүнүн группасынан ашып кетсе, ал жогорку группага өтө берген. Күндүн окуу программасы багымдат намазы менен башталган. Таң аткан учурдагы ибадатты аткарган соң мударрис дарсканага келип, окуучуларды күтүп отурат. Окуучулар дарсканага кирип, мударристи айланасына тегеректеп отурушкан. Мударристин маңдайына алдыңкы окуучулардан куран жаттагандардан б.а. карылар отурган. Сабак мурда өтүлгөндөрдү кайталоо менен башталган. Кары курандан бир сап же андан көбүрөөк окуган мударрис болсо, аны чечмелеп, мисалдар менен ачыктап, түшүндүрүп берген. Аны менен бирге грамматикасын да үйрөткөн. Сабактар 2-3 саатка созулуп, ушул убакыттын ичинде 1-2 аят (сүйлөм) ачыкталган. Андан кийин экинчи группа кирген андан соң үчүнчү группа ошентип түшкө чейин сабак болуп, түшкү учурда эс алуу болгон. Мындан кийин зухр (бешим) намазы окулган. Намаздан кийин кайрадан сабактар уланып, кечки аср намазына (4-бга, жай күзгө жараша өзгөрөт) чейин өтүлгөн. Белгилүү убакытка чейин окуучу бир китепти окуп, аны бүткөндөн кийин гана экинчи китепке өткөн. Бир китепти бүткөндө андан экзамен алынган эмес. Бирок медресени бүткөн окуучу чындыгында казы, муфтий жана мударрис болууга ылайыктуу экендигин билүү үчүн эл алдындагы сындан өткөн. Сабактарга катышууну катуу көзөмөл кылбагандыктан, сабактан калгандардын саны көп болгон [1, 34-б.]. Мударристер аз уктаган жана эрте жатып, эрте тургандарга көбүрөөк көңүл бурган. Анткени адам эрте жатып эс ала турган болсо, анда ал түндүн ортосуна чейин эле уйкусу канып, күнү бою сергек жүрө турган күчкө ээ болот. Дүйнөдөгү ийгиликтүү инсандардын кайсынысынын өмүр таржымалына карабайлы эрте жатышкан. Бүгүнкү күндө да ийгиликтин, баюунун жолдорун үйрөткөн тренинг өтүүчүлөр эрте жатууну кеңеш беришет. Медреседеги билим берүү негизги 3 курстан турган: 1. Окуучуларга арап тилинин грамматикасын үйрөтүү. Китептердин көпчүлүгү перс тилинде, калганы арап тилинде болгон. Бул курс 2,5- 3 жылга чейин созулган. Грамматикалык китептер менен бирге кичине группанын окуучулары ислам дининин шарттарын жана инсандын укуктарын үйрөткөн Фикх-и кайдани, мухтасар-уль викая жана башка китептерди да окушкан. Арап тилинин грамматикасын үйрөнүүдө (орфоэпия менен стилистиканы кошкондо) арап тилиндеги бир нече атайын китептердин негизинде өздөштүрүшкөн. Арап грамматикасы боюнча негизги китептердин бири “Кафия” болгон. Түркстан чөлкөмүндөгү медреселердин студенттери арап окумуштуулары айткандай “Этимология илиминин энеси, ал эми синтаксис алардын атасы”- деп эсептешкен. Фикх-и кайдани, мухтасар-уль викаяда мусулмандардын негизи эле инсандын граждандык укугу, үй-бүлө укугу, кылмыш укугу жана жалпы эле мамлекеттик укуктары жазылган. 2. Масалия (фикх) курсу. Бул курста исламдын өкүм-жоболорун үйрөткөн фикх маселелерин кенен кесир баяндаган арапча китептерди окушкан. 3. Мушкилят (логика) – жалпы билим берүү курсу. Арапча китептерден турган жана анда түшүнүлүүсү оор маселелер жазылган. Бул курстун китептери ар бир адам тушүнө турган деңгээлде болгон эмес. Аларды мударристерсиз түшүнүү мүмкүн болбогон [1, 37-38- б.]. Медреселердин түзүлүшү боюнча О. Керенскийдин макаласында кенен кесир баяндалган. Ар бир медресе төрт бурчтуу болуп, кирпичтен курулган. Ал эми медресенин ичинде окуучулар үчүн худжра же кельи деп аталган бөлмөлөр, кээде мугалимдер (мударрис) үчүн да, дарскана б.а. класстар, бирөө же бир нече жана мечит болгон. Короонун ортосунда көбүнчө тааратхана (даарат алуучу жай) болгон.

Медресеге кире турган жактары куполдор менен кооздолгон. Мыкты медреселердин класстары жана мечитинин чатыры кирпичтен курулган. Ушундай медреселерди хиштинг (кирпичтен) деп аташкан. Ал эми чатыры жыгачтан болгондорду чубин деп аташкан. Кельи көлөмү боюнча 3 аршинден 6 аршин квадратка чейин болгон. Анда эң аз 3, эң көп 6 бала жашайт. Анын терезе жана эшиктери медресенин ички короосуна карайт[6, 2-б.].

Колдонулган адабияттар:

1. Айтмамбетов Д. Кыргызстандагы революцияга чейинки мектептер. Фрунзе. 1961.
2. Иванов П.П. Орто Азия тарыхынын очерктери (XVI-XVI кылымдын ортосу). Чыгыш адабияты басмасы. Москва, 1958.
3. Түркстан облусунун Керенский Ф. медресеси. Элге билим беруу министрствосунун журналы. No 11. 1989. Межов В.И. «Түркстан жыйнагы». 418 том.
4. Кубатова А. Кыргызстандагы жадидчылык (1900-1916). Бишкек. 2012. Кыргызстандын тарыхы. 2-том, 2016.
5. Остроумов Н. Мусулман орто мектеби (медресе). Элге билим беруу министрствосунун журналы. No 10. 1906. Межов В.И. «Түркстан жыйнагы». 418 том. 2б.
6. Омурбеков Т. Кыргыз тарыхы: Улуу инсандары. Бишкек. Турар. 2018.
7. Тургунбаева А.М. Кыргызстанда маданий революция мезгилиндеги элге билим берүү системасынын калыптанышы (XX кылым. 20-30). Кыргыз-Орус Славян университети. Бишкек. 2008.

References:

1. Aitmambetov D. Pre-revolutionary schools in Kyrgyzstan. Frunze. 1961.
2. Ivanov P.P. Essays on the history of Central Asia (XVI-mid XIX century). Eastern Literature Publishing House. Moscow. 1958.
3. Kerensky F. Madrasah of the Turkestan region. Journal of the Ministry of Public Education. No. 11. 1989. Mezhov V.I. "Turkestan collection". 418 volume.
4. Kubatova A. Kyrgyzstandagy zhadidchilik (1900-1916). Bishkek. 2012. Kyrgyzstandyn taryhy. 2nd volume, 2016.
5. Ostroumov N. Muslim High School (Madrassa). Journal of the Ministry of Public Education. No. 10. 1906. Mezhov V.I. "Turkestan collection". 418 volume. 2b.
6. Omurbekov T. Kyrgyz taryhy: Uluu insandary. Bishkek. Turar. 2018.
7. Turgunbaeva A. M. Formation of the system of public education during the cultural revolution in Kyrgyzstan (XX century. 20-30). Kyrgyz-Russian Slavic University. Bishkek. 2008.